

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	הקדמה
2	רק בוורשה היהודית
3	על קצה המזלג
5	ידע כללי
5	היסטוריה: שתי התחלות
9	אוכלוסייה
11	לשונות
15	דת
17	כלכלה
20	תרבות
32	ספורט
35	אדריכלות
36	חי וצומח
39	מידע שימושי
40	מתי לבוא?
46	איפה לישון?
47	מה לאכול ולשתות?
51	כמה זה עולה?
54	מה לקרוא בדרך?
55	ממה להיזהר?
60	בראות
65	איך להגיע?

66	תחבורה
70	דואר
70	בנקים
71	סוכנויות נסיעות
71	נציגויות דיפלומטיות בוורשה
71	משטרה
71	עיריית ורשה
72	מכבי אש
72	ספריות כלליות
73	הסיוורים
75	סיוור 1: משביס הפנינים של גז'יבוב ועד גורד השחקים
115	סיוור 2: מביילנסקה לרחוב היהודי הנודע בעולם
147	סיוור 3: ניצוצות באפלולית של סטבקי
163	סיוור 4: האווז, הטווס, הדרקון וחבריהם
201	סיוור 5: מלאכים ואריות בבית החיים
221	סיוור 6: בפראגה העתיקה והחדישה
	סיוור 7: מה לא עושים בשביל הבריאות – "קו" אוטבוצק:
239	ביקור במיידז'שין, בפלניצה ובאוטבוצק
265	ביבליוגרפיה
265	עיתונים וכתבי עת
265	ספרים ומחקרים
282	אתרים
283	מפתח אישים
295	מפתח מקומות

(הערה: מקומות המוזכרים במורה הדרך וקיימים גם היום מצוינים ב**שתי כוכביות לפניהם. עם זאת, הכתובת הנוכחית עשויה להיות שונה.)

פתח דבר

ורשה הייתה עיר יהודית, עם רחובות ורבעים יהודיים, עם חיים חברתיים יהודיים, אדיקות וחילוניות יהודית. ורשה כמו הייתה מחולקת לשניים: עולם יהודי ועולם נוצרי פולני. אינני יודע אם קיימת בעולם עוד עיר בעלת ניגודים מובהקים כאלה. (זוסמן סגלוביץ', "טלאַמאַצקע 13")

כמעט כל מה שיתואר להלן במורה הדרך הזה אינו קיים היום. ורשה היהודית, רובה ככולה, נחרבה עד היסוד במלחמת העולם השנייה, ורוב יושביה הושמדו בשואה. ב-1940 רוכזו היהודים בגטו, שגבולותיו חפפו במידה רבה את גבולותיה של ורשה היהודית. כ-100 אלף מתוך כחצי מיליון תושבי הגטו מתו ברעב ובמחלות. בקיץ 1942 החלו הגירויים ההמוניים למחנה המוות טרבלינקה (ולמחנות אחרים), שבהם נרצחו כ-300 אלף יהודים. באפריל 1943, עם חיסול הגטו, פרץ מרד גטו ורשה, שבו נהרגו ונרצחו רוב הנותרים בגטו עד אז. במהלך הקרבות החריבו הגרמנים את בתי הגטו בשיטתיות, בית אחר בית, עד שב-16 במאי 1943 דיווח מפקד הס"ס יורגן שטרופ: "אין עוד רובע מגורים יהודי בוורשה". בסתיו של אותה שנה נשלחו עובדי כפייה מאושוויץ לפנות את עיי ההריסות, והשטח שוטח כמעט לחלוטין. רק שרידים אחדים נותרו מוורשה היהודית, זעיר שם זעיר שם (הם מצוינים במורה הדרך הזה בשתי כוכביות).

קרוכמלנה 11 ו-13 בי-1941, כחלק מגטו ורשה

אותו קטע ברחוב קרוכמלנה, 2018 (צילום: ו' זלבסקי, פוטופולסקה)

ערים רבות שינו את פניהן במאה האחרונה, אבל קשה למצוא מקום ששינה כל כך את אופיו ואת מראהו כמו הרובע היהודי לשעבר בוורשה. גם היום, אחרי שוורשה נבנתה מחדש שוב ושוב, עוד מהדהד הריק. הספר הזה מבקש אפוא למלא, ולו במילים, את החסר, והוא מזמין את הקוראים לטייל בין השיטין ולקרוא בו כבמורה דרך לכל דבר. לכן הוא כתוב כאילו ורשה היהודית עוד שרירה וקיימת, וההווה הוא שנת 1938 (אם נכתב, למשל, "המאה שעברה", הכוונה היא למאה התשע-עשרה, ו"העשור הקודם" הוא שנות העשרים).

כל פרט ופרט בספר מבוסס על מידע רלוונטי לוורשה היהודית 1938 מתוך מקורות אינ-ספור: עיתונות, ספרות (היסטוריה, ספרות יפה, מדריכי נסיעות וכיוצא באלה), זיכרונות בכתב ובעל פה, ארכיונים, ראיונות, סרטים, תערוכות. רוב המקורות מצוינים בביבליוגרפיה, אבל אין כאן הערות שוליים – מפני שהן עומדות בניגוד לאופיו של מדריך נסיעות. מורה הדרך מתבסס על שלל מקורות מלפני השואה ואחריה, אבל מטבע הדברים, הציטוטים הם ממקורות שהתפרסמו לפני 1938 בלבד. כתיבת מדריך כזה התאפשרה במידה רבה בזכות האתר "עיתונות יהודית היסטורית", שסרוקים בו מאות עיתונים יהודיים, ובהם רבים שיצאו בוורשה. הקריאה בעיתונים, ובייחוד אפשרות חיפוש המילים, היא כלי הכרחי במחקר היסטורי שכזה ואין שיעור לחשיבותו. אך מחקר כזה לא היה שלם לולא הספרים כמו במורה הדרך, שאפשר לנגוע בהם, בעיקר בספרייה הלאומית בירושלים (תודתי לספרניות ולספרנים).

מכל הפריטים האלה נבנתה כאן מעין ורשה היהודית. פירושו של דבר שאפשר לסייר בוורשה העכשווית בעזרת מורה הדרך הזה: ללכת ברחובות שעוברים בדרך כלל בתוואי הרחובות המקורי ולהשוות בינם ובין המתואר לעיל. בה במידה אפשר גם לשבת בכורסה שבסלון ולצאת לטיול מדומיין בוורשה היהודית.

מובן מאליו שמדריך נסיעות שנכתב על ידי מי שחוהה מקום ממשי אינו דומה למדריך שכתב מי שקרא רשימה או מודעה על מקום, או ראה תמונה דו-ממדית שלו בשחור-לבן. אפילו ביחס לוורשה, הקהילה היהודית השנייה בגודלה לפני מלחמת העולם, כלומר עיר מתועדת מאוד, המידע שהגיע אלינו הוא פרגמנטרי בלבד: תיאור של בית

אחד ותמונה של בית אחר, שניסיתי לחבר יחד לפאזל, לתמונה רחבה ככל האפשר. בשום אופן לא התפתיתי להשלים מידע בעזרת דמיון או השערות, וגם במקומות שהמידע היה חסר לא מילאתי אותו (כפי שעשה למשל מחבר אחת הביוגרפיות על משורר יליד ורשה; משום מה הוא כתב שהרחוב שבו גדל המשורר היה "אפוף עצי אזדרכת". למרבה הצער, בוורשה היהודית צמחו מעט מאוד עצים, ואזדרכת, עץ ים תיכוני, ודאי שלא נמנה עמם). במקרים יוצאי דופן ביקשתי ליהנות מן הספק. למשל, במקרה של החנות "תל אביב" שפעלה ברחוב נובוליפקי 2. מצאתי מודעה שלה מ-1934. אי אפשר לדעת בוודאות אם החזיקה מעמד עד 1938, אבל קשה היה לעמוד בפיתוי ולוותר על אזכור של חנות מעניינת כל כך. לכן יכולתי למשל לנקוב במחיר כלשהו (של מסעדה, מלון וכיו"ב), ואפילו במספר טלפון, רק אם הוא צוין במפורש במקור כלשהו.

מורה הדרך נכתב בדוגמת מדריכי נסיעות בני זמננו, כגון *Lonely Planet* או *Le guide de Routard*. מובן שמדריך לוורשה היהודית, אילו נכתב באמת ב-1938, היה נראה אחרת מזה שלפניכם. בשנות השלושים, למשל, אפשר היה להימנע מלהזכיר את מחצית האנושות, הנשים, וכאן השתדלתי להדגיש את נוכחותן ככל האפשר. דוגמה נוספת: ב-1938 הייתה המפלגה הקומוניסטית מחוץ לחוק בפולניה, ולכן לא היה אפשר להזכיר אישים או מקומות קומוניסטיים אלא ברמז, בדרך כלל בעזרת שם התואר "אדום". דוגמה שלישית: בניגוד לימינו, שבהם מרבים לכתוב על אכילה ושתייה, ב-1938 לא כתבו כמעט על הנושא. בוורשה היהודית הרבו לאכול ולשתות כמובן, בבית ובמסעדות, אבל בדרך כלל לא טרחו לדווח על כך בכתב. ועניין נוסף, לשוני: מדריך שכזה, אילו אכן היה רואה אור ב-1938, היה נכתב כנראה ביידיש, שפתה העיקרית של ורשה היהודית. מאחר שהמדריך יכול היה להיתרגם מיידיש, לא מצאתי לנכון לחקות עברית מיושנת של שנות השלושים, והוא כתוב בעברית עכשווית (חוץ משימוש בשם המדינה שהיה מקובל אז: פולניה).

הכול אותנטי אפוא במורה הדרך הזה חוץ ממורה הדרך עצמו, המספר, שהוא המרכיב הבדיוני היחיד בספר. האותנטיות כאן נאמנה להגדרתה של אגראדו, אחת הדמויות הנהדרות בסרטו של פדרו

אלמודובר "הכול אודות אמא": "אנחנו אותנטיים יותר ככל שאנחנו דומים יותר למה שחלמנו שנהיה".

הבחירה למקם את מורה הדרך בשנת 1938 אינה מובנת מאליה. ורשה היהודית כבר לא הייתה אז בשיאה: מרכז הספרות העברי עבר זה מכבר לארץ ישראל, למשל, ומוששת בתי התיאטרון בידידיש שפעלו בה בתחילת שנות השלושים נותרו רק שניים; ואף על פי כן אני מקווה שמורה הדרך הזה מגלה את עושרה הרוחני הרב. ורשה היהודית לא צעדה אז באימה לקראת ספטמבר 1939, גם אם היו מי שחיו בתודעת קטסטרופה (כמו דבריו של הלל צייטלין: "עתה, ימי הפסקה בין מלחמת עולם אחת לשניה"). היום אנו יודעים שהם היו בצל "חשרת הסופה", אבל תושביה הרבים חיו את חייהם – הטובים והרעים, חיי הקטנות והגדולות. ב-1938 אפילו חל שיפור מסוים במצבם של יהודי פולניה, לפחות מבחינה כלכלית, והעתיד נראה לעתים טוב יותר.

נדמה לי שהתחושה הזאת מוכרת היטב לנו, הישראלים, החיים בצל הסכנות מחוץ ומבית. ומה עוד שוורשה היהודית דומה במובנים רבים לעיר שבה אני חי, תל אביב. בוורשה היהודית, כמו בתל אביב, היופי אינו מובן מאליה, וכדי לגלות אותו צריך לפעמים להתאמץ, אבל המאמץ שווה. שתי הערים מצטיינות ברעש ובהמולה: האם אפשר לצפות מיהודים, שאינם יודעים מנוחה, לטוב ולרע, להקים עיר שקטה כמו באזל? גם הסיפור של ורשה היהודית – עיר חסרת ייחוס, מגוונת, מתחדשת, הטרוגנית, שרוב תושביה לא נולדו בה והיא נעה תמיד בין ישן לחדש – אינו זר לתל אביב. אולי הדברים הללו יעזרו לנו להתקרב לוורשה היהודית למרות המרחק הפיזי והפער הגדל והולך בזמן.

המלחמה על המקום בזיכרון – האנושי, היהודי, הישראלי – אינה נפסקת: אם משהו עולה לזיכרון הקולקטיבי, משהו אחר נדחק ממנו. מורה הדרך הזה אולי יעזור לוורשה היהודית למצוא את מקומה בזיכרוננו.

*

אחרי שראה אור "סמוצ'ה: ביוגרפיה של רחוב יהודי בוורשה" (מאגנס, 2018) הבטחתי לעצמי לתרגם את ספרו של משה זונשיין "ידידיש-ווארשע", שהיה מקור השראה לספרי, ולהיפרד לשלום מוורשה

היהודית. הבטחתי, אבל לא הבטחתי לקיים. החומר הרב שהצטבר בנושא ביקש אף הוא להתפרסם, וכך עלה בדעתי הרעיון לכתוב מורה דרך לוורשה היהודית 1938, המכיל הרבה מפרטי המידע שאספתי במשך השנים. אני אוהב לקרוא מדריכי נסיעות, פה ושם גם התנסיתי בכתביבתם, ואך טבעי היה לי לכתוב מדריך נסיעות למקום יקר לי, שאין לו קיום ממשי, אבל בדעתי הוא חי וקיים כל כך, עד שאני מרגיש בו בן בית כמעט. כשם שאני מכיר את רחובות עירי, תל אביב, ונהנה להציג אותה למבקרים, כך נהניתי לסייר בדעתי ברחובות ורשה היהודית ולגלות אותה לקוראים.

*

אני מבקש להודות לנתן כהן, ללאה פרייס ולמתן שפי, שמכירים את ורשה היהודית לפני ולפנים, על שקראו את כתב היד, העירו עליו ותיקנו אותו; תודה למרתה סטנקביץ, שתרגמה מפולנית וליוותה כמה מן הסיורים הלכה למעשה. תודה לנעה רוזן, העורכת החכמה והרגישה. תודה מיוחדת לאברהם נוברשטרן, מורה הדרך של ארץ-ידיש, שערך את הספר ושיקע בו את ידיעותיו הרבות ותבונתו. תודה להוצאת מאגנס, שהואילה להוציא את הספר הזה לאור: ליהונתן נדב, מנהל ההוצאה, לרם גולדברג, מנהל הייצור, ליעל קליין, שקראה ראשונה את כתב היד, וללין סומך על ההגהה הקפדנית. ותודה למיכל אריאלי, שהעשירה את הספר באיוריה חכמי הלב.